

АБДЫЛДАЖАН АКМАТАЛИЕВ ЖАНА КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫ

Нурланбек кызы Айдана

Ошмунун Филология жана маданият аралык Коммуникация институтунун филология адистигинин тагистранты

E-mail: ajdanaabilova6@gmail.com

Аннотация. Аталган макалада Абдылдажан Акматалиевдин кыргыз адабият таануусундагы жана адабий сынындагы орду, ролу тууралуу кеп болду. Адегенде ал кыргыз адабиятынын этаптык өнүгүүсүнө, адабий жанрлардын калыптанышына, акын-жазуучулардын өмүрү, чыгармачылыгына, түрк тилдүү элдердин адабиятына байланышкан бир топ илимий изилдөөлөрдүн, адабий сын макалалардын автору экендиги белгиленди. Көп кырдуу ишмердүүлүгүнүн ичинен анын негизги эмгектери Манас таанууга, кыргыз фольклористикасына, айрыкча Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгын иликтөөгө арналгандыгы, көптөгөн монография, китептери жана изилдөөлөрү Чыңгыз Айтматовдун көркөм философиясын, улуу сүрөткердин улуттук жана дүйнөлүк адабий процессти ордун, таасирин аныктоого арналгандыгы белгиленди. Ошондой эле макалада Абдылдажан Акматалиевдин түрк тилдүү элдердин адабиятынын жалпылыктары, көп улуттуу адабий-көркөм процесстин түпкүрүндө жаткан жалпы закон ченемдүүлүктөрдү жана тенденцияларды иликтеп-изилдөө багытында советтик адабият таануу илимин активдүү методологиялык изденүүлөргө түрткөндүгү белгилүү. Мунун өзү ошол убактарда көп улуттуу адабиятты үйрөнүүгө салыштырма-типологиялык мамиленин принциптеринин активдешешине жана интернационалдык адабий карым-катыштын жакшырышына алып келген. Анын адабиятчы катары ушул өзгөчөлүгү, чеберчилиги, көркөм-эстетикалык көз караштары талдоого алынды. Кыргыз адабияты менен түрк элдеринин адабиятынын карым-катышына байланышкан макалаларына анализ жүргүзүлдү.

Түйүндүү сөздөр: кыргыз адабияты, адабий сын, тенденция, түрк элдери, адабият таануу

Аннотация. В статье рассматривается место и роль Абдылдажана Акматалиева в кыргызском литературоведении и литературной критике. Во-первых, отмечается, что он является автором ряда научных трудов и литературно-критических статей, посвященных поэтапному развитию кыргызской литературы, формированию литературных жанров, жизни и творчеству поэтов и писателей, а также литературе тюркоязычных народов. Среди его многогранной деятельности отмечается, что его основные работы посвящены изучению «Манаса», кыргызского фольклора, особенно творчества Чингиза Айтматова, а многочисленные монографии, книги и исследования посвящены художественной философии Чингиза Айтматова, месту и влиянию великого художника в национальном и мировом литературном процессе. В статье также отмечается, что Абдылдажан Акматалиев подтолкнул советское литературоведение к активным методологическим поискам в направлении изучения общих черт литературы тюркоязычных народов, общих законов, норм и тенденций, лежащих в основе многонационального литературно-художественного процесса. Это привело к активизации принципов сравнительно-типологического подхода к изучению многонациональной литературы того времени и улучшению международных литературных связей. Были проанализированы его особенности как писателя, его мастерство, а также его художественно-эстетические взгляды. Были проанализированы его статьи о взаимодействии киргизской литературы и литературы тюркских народов.

Ключевые слова: кыргызская литература, литературная критика, тенденция, тюркские народы, литературоведение.

Abstract. This article examines the place and role of Abdyldajan Akmatalliev in Kyrgyz literary studies and criticism. First, it notes that he is the author of several scholarly works and literary criticism articles devoted to the stage-by-stage development of Kyrgyz literature, the formation of literary genres, the lives and works of poets and writers, and the literature of Turkic-speaking peoples. Among his multifaceted work, it is noted that his primary works are devoted to the study of Manas, Kyrgyz folklore, and particularly the work of Chingiz Aitmatov. Numerous monographs, books, and studies are devoted to Chingiz Aitmatov's artistic philosophy and the place and influence of the great artist in national and global literary development. The article also notes that Abdyldazhan Akmatalliev spurred Soviet literary studies toward active methodological exploration of the common features of the literature of Turkic-speaking peoples, as well as the general laws, norms, and tendencies underlying the multinational literary and artistic process. This led to the revitalization of the principles of a comparative typological approach to the study of the multinational literature of the time and the improvement of international literary relations. His characteristics as a writer, his mastery, and his artistic and aesthetic views were analyzed. His articles on the interaction between Kyrgyz literature and the literature of Turkic peoples were also reviewed.

Keywords: Kyrgyz literature, literary criticism, trend, Turkic peoples, literary criticism

Кыргыз адабий сынынын илимий-теориялык жана эстетикалык жактан өсүп жетилиши бул тарыхый процесс экендиги анык. Ал совет бийлигинин жылдарында гана пайда болуп, кийинчерээк союздук аренага чыккан улуттук адабий сындын деңгээлине көтөрүлдү. Жетимиш жылдан ашуун тарыхы бар сын илими өнүгүү жолунда көп кыйынчылыктарды жана ийгиликтерди башынан кечирди. Союздук адабий процесстин тутумунда болгондуктан жалпы совет адабиятындагы илимий - теориялык жана методологиялык тенденциялар, агымдар улуттук адабий сынга олуттуу таасирин тийгизген. Ал эми квалификациялуу сынчылардын ишмердиги, улуттук адабиятыбыздын көркөм - эстетикалык деңгээлинин жогорулашына алып келген. Натыйжада кыргыз адабияты союздук аренага чыгып, жалпы маданият системасында өз изин калтыра алды. Кыргыз адабий сынынын өсүп-өнүгүшүндө А.Акматалиевдин орду чоң.

Акматалиев Абдылдажан көрүнүктүү филолог-окумуштуу, филология илимдеринин доктору, профессор, Кыргыз Республикасынын илимине эмгек сиңирген ишмер, Улуттук илимдер академиясынын корреспондент-мүчөсү, Кыргыз Республикасынын илим жана техника боюнча Мамлекеттик сыйлыгынын эки жолку лауреаты. Кыргызстандын Ленин комсомолу сыйлыгынын лауреаты. Акматалиевдин эмгектери орус, казак, англис, француз, кытай, немец, испан, түрк тилдеринде жарыяланган. Окумуштуунун изилдөөлөрүнө ата мекендик жана чет өлкөлүк адистер, маданият ишмерлери жогору баа беришкен. А. Акматалиевдин илимий эмгектери кыргыз көркөм сөз өнөрүнүн жана ошондой эле, жалпы түрк адабий мурастарынын актуалдуу проблемаларына, Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгына, анын дүйнөлүк ролуна, бир тууган түрк элдеринин адабияттарынын өз ара байланышына, улуттук көркөм дөөлөттөрдүн маани-маңызын ачууга, дегеле адабияттын өзөктүү теориялык жана практикалык орчундуу маселелерине арналган. А. Акматалиевдин эмгектери өзүнүн илимий негиздүүлүгү, теориялык тереңдиги, фактылык базасынын байлыгы, практикалык жактан маанилүүлүгү, маселеге кеңири тарыхый-адабий, маданий контекстен карай билгендиги, ынанымдуулугу жана жеткиликтүүлүгү менен бөтөнчөлөнөт. Бекем теориялык даярдык жана кеңири тарыхый адабий, маданий-эстетикалык кругозор А. Акматалиевдин илимий интеллектисинин айырмалуу белгиси. Бүгүнкү дүйнөлүк интеграциянын шартында А. Акматалиевдин интернационалдык духка ширелген эмгектеринин позитивдүү ролу ачык-айкын. СССРдин тушунда көп улуттуу совет адабиятынын түпкү негизинде жаткан чыгармачылык эстетикалык принциптердин бирдиктүү системасы улуттук адабияттардагы көркөм изилдөө методдорунун жана идеялык-тематикалык, проблематикалык багыттардын белгилүү бир жалпылыгын шарттап, ошону менен катар улуттук көркөм маданияттардын арасында активдүү адабий-эстетикалык алгоолошууларга, жанрдык-стилдик өз ара баюуларга күчтүү тирек болуп келгендиги маалым. Мындай жагдай көп улуттуу адабий-көркөм процесстин түпкүрүндө жаткан жалпы закон

ченемдүүлүктөрдү жана тенденцияларды иликтеп-изилдөө багытында советтик адабият таануу илимин активдүү методологиялык изденүүлөргө түрткөндүгү белгилүү. Мунун өзү ошол убактарда көп улуттуу адабиятты үйрөнүүгө салыштырма-типологиялык мамиленин принциптеринин активдешшине жана интернационалдык адабий карым-катыштын, көркөм тогошуулардын урунттуу аспектилерин илимий талдоонун кыйла тереңдешине алып келген [3].

Советтик адабият таануу илими көп улуттуу адабий процессти үйрөнүүдө М. Храпченко, Д. Марков, Л. Якименко, Г. Ломидзе, М. Пархоменко, Ю. Суровцев, З. Кедрин, З. Осмонова, С. Хитарова, Н. Воробьева сыяктуу окумуштуулардын эмгектери аркылуу өткөн кылымдын 70–80-жылдарында алга карай байкарлык кадамдарды жасай алган. Улуттук адабияттардын теориялык-практикалык проблемаларын иликтеген окумуштуулардын тобу Борбордук Азияда да өсүп, аренага чыгып келген эле. 70-80-жылдарда кыргыз адабият таануу илимине жана сынына бир топ жөндөмдүү, келечегинен үмүткөр кылган жаштар келип кошулган. Алардын арасында өзүнүн бир багытта иштеп жаткан илимий иши жана туруктуу карманган изилдөө объектиси менен көңүлдү бурган жаш окумуштуулар да бар эле. Ошондой жаш илимпоздордун бири – кыргыз адабият таануу илиминде башталып калган изилдөөнүн белгилүү бир багытын андан ары улоого, башкача айтканда, улуттук адабияттардын өз ара байланыш маселелерин жана типологиялык проблемаларын иликтөөнү колго алууга белсенген Абдылдажан Акматалиев болучу. Анын ушул нукта жазылган «Чыңгыз Айтматов жана кыргыз-казак адабий байланышы» аттуу саамалык эмгегинин Кыргызстан Ленин комсомолу сыйлыгына татыктуу болушу жаш адабиятчынын өзү көздөгөн багыттагы алгачкы кадамдары жакшы түшүм бергендигин айкындайт. Окумуштуунун «Кыргызстан» басмасынан жарык көргөн «Жаңычылык тажрыйбадан жаралат» (1986) аттуу кезектеги китеби автордун изилдөө предметинин өзгөчөлүгү жөнүндө дагы бир ирет баса айтууга аргасыз кылат. А. Акматалиевге чейинки изилдөөлөрдө өз ара байланыш маселелери, салыштырма-типологиялык иликтөө, көбүн эсе «орус адабияты – кыргыз адабияты», «кыргыз-казак адабияты» деген сыяктуу нукта жүрүп келсе, А. Акматалиев илимий талдоонун багытын белгилүү бир адабий регионго СССРдеги Чыгыш калктарынын, түрк тилинде сүйлөгөн элдердин көркөм маданиятынын тажрыйбасы тарапка бурган. Коңшулаш түрк элдеринин адабияттарынын урунттуу кубулуштарын кеңири фактылык материалдарга таянып салыштырма-типологиялык планда атайылап иликтөө чынында кыргыз адабият таануусунда буга чейин колго алына элек эле. Окумуштуунун мына ушундай жаңыча демилгесин, өзүнчө саамалыгын байкагандыгынан улам даңазалуу жазуучубуз Чыңгыз Айтматов аталган китепке жазган бет ачар сөзүндө төмөнкүдөй деп эң туура жазган: «Окумуштуулар совет адабиятынын тажрыйбасын жалпылаш үчүн анын өнүгүшүнүн жалпы закон ченемдүүлүктөрүн табууга жана аныктоого тийиш. Биздин бүтүндөй көп улуттуу маданиятыбыздын, анын ичинде ар бир совет элинин маданиятынын составдуу бөлүгү катары бул тажрыйба өтө маанилүү, зарыл нерсе. Азыркы учурда улуттук адабияттарда ой жүгүртүүнү жана жалпылоону талап кылган процесстер болуп өтүүдө. Жаш илимпоз Акматалиев эң соңку адабий өз ара байланыштардын жана өз ара таасир тийгизүүлөрдүн анча карала элек аспектилерин изилдеген. Менимче анын эмгеги теориялык жагынан да, практикалык жагынан да кыйла мааниге жана актуалдуулукка ээ. Көп улуттуу совет адабиятындагы учурдагы көркөм процесстерди изилдеген адабият таануудагы мындай өнүгүүнү колдоо керек» [4].

А. Акматалиевдин китебинен байкалып турган бир жакшы жөрөлгөнү баса белгилегибиз келет. Бул илимий эмгектин тынч кабинетте жаралбагандыгы. Адабиятчыилимпоз эмгегин жазардан мурда кыйла түйшүктү башынан өткөргөн: жер кезип, эл кыдырган, Орто Азия жана Казакстандын, Сибирдин жолдорун баскан, маданий ишмерлер, окумуштуулар менен жолугуп, сырдашкан, чын дилден маек курган, көп факты-материалдарды чогулткан. Кыскасы, автор жаза турган темасы менен проблемасынын ички «тамырларын» өз колу менен кармалап көрүп, алдын-ала аны менен жашап, башынан кечирип туруп, анан колуна калем алган. Ошонун натыйжасында эмгек фактылык жактан да, изилдөөчүлүк жагынан да

ынанимдуу чыккан. Жыйнак белгилүү бир илимий көз караш, идеялык-эстетикалык өзөк менен тыгыз байланышкан көлөмдүү алты макала-изилдөөдөн турат. «Чыгармачылык байланыштын көп кырдуулугу» аттуу макалада Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгына байланышкан актуалдуу проблема каралат. Өзбектин белгилүү жазуучусу П. Кадыров мындай жазат: «Мен үчүн Чыңгыз чоң философ, чоң художник, улуу инсан», А. Акматалиев аталган изилдөөсүндө мына ушул көркөм сөз өнөрүнүн залкар чеберинин улуттук адабияттардын өнүгүшүндөгү ролуна токтолгон. Адабиятка Ч. Айтматовдун келиши улуттук маданияттарда, анын ичинде кино менен театрда да көркөм ойлоонун, реалисттик изилдөөнүн тереңдешине күчтүү таасир тийгизди. Изилдөөчү негиздүү фактылык материалдарга таянуу менен коңшулаш түрк калктарынын көркөм өнөрүнө кыргыз жазуучусунун чыгармачылыгынын тийгизип келген жана тийгизип жаткан кубаттуу жана ар жактуу таасирин ачкан. Ошону менен бирге А. Акматалиев таасир деген чоң түшүнүктүн эки жагы бар экендигин да эсепке алат. Илимпоз ошол коңшулаш элдердин тамыры тарыхтын тереңине кеткен рухий-көркөмдүк бай казынасынын өз кезегинде Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгына гүлазык катары кызмат өтөп жатышын ырастоого, демек, өз ара адабий-маданий карым-катыштын көп кырдуулугун, терендигин далилдүү фактылар менен бекемдөөгө аракет жасаган. Автордун «Каармандар жана конфликттер», «Мекен алдындагы граждандык милдет», «Адам жана жаратылыш проблемасынын түбөлүктүүлүгү», «Адамдын парзы», «Махабатты кадырлай бил» аттуу макалалары типологиялык планда жазылгандыгы менен айырмаланат. «Адам жана жаратылыш проблемасынын түбөлүктүүлүгү» аттуу бөлүктө бүгүнкү күндө актуалдуу мааниге ээ болуп отурган экологиялык-нравалык проблемалардын көркөм иликтениши изилдөөнүн кароолуна алынса, «Адамдын парзы», «Каармандар жана конфликттер», «Мекен алдындагы граждандык милдет» деген макалаларда коом жана жеке инсан, нравалык жоопкерчилик, граждандык абийир, коомдук милдет, бекем турмуштук позиция, ишеним сыяктуу олуттуу адеп-ахлактык, этикалык категориялардын эстетикалык жактан чечмелениши көңүлдүн борборунда турат. А. Акматалиев изилдөөгө Ч. Айтматовдун, Я. Валеевдин, Т. Жумагелдиевдин, А. Гилязовдун, А. Кекилбаевдин, Ю. Рытхеунун, Абу-Бакырдын, Б. Укачиндин, Т. Пулатовдун, А. Эникинин, Т. Нурмаганбетовдун, Х. Меляевдин, Ө. Хашимовдун, О. Бокеевдин, Т. Абдумомуновдун, М. Байжиевдин чыгармаларын тартуу менен улуттук адабияттарда аталган орчундуу маселелердин көркөм изилденишиндеги, чечмеленишиндеги типологиялык жалпылыктарды жана тенденцияларды табууга басым коёт. Китебинде изилдөөчү боордош адабияттардагы айрым орток белгилерди, жалпылыктарды издөө менен гана алек болбойт. Ошону менен бирге турмуш коюп жаткан зарыл проблемаларды көркөм чечмелөөдөгү улуттук адабияттардын өкүлдөрүнүн жекече бөтөнчөлүктөрүн, индивидуалдуу боёкторун табат. Кыскасы А. Акматалиевдин «Жаңычылык тажрыйбадан жаралат» китеби улуттук адабий кыртыштарда өтүп жаткан көркөм процесстерге улуттук көркөм өбөлгөлөр менен интернационалдык, эстетикалык салттардын тогошууларынан бүткөн жаңычыл көркөм кубулуштарга байланышкан орчундуу ойго чакырган бүтүмдөргө, байкоолорго жана жыйынтыктарга бай. Ал эми филология илимдеринин доктору Г. Гамзатов мындай дейт: «Внимательное прочтение позволяет судить о данной работе как о реальном вкладе ученого в разработку проблемы взаимосвязей и взаимодействия литератур народов, проблемы продолжающей, составляет одно из важнейших направлений современного литературоведения». Жалпы алганда А. Акматалиевдин китеби өзүнүн мазмуну, алган багыты боюнча тектеш тилдердеги адабияттарды изилдөө ишиндеги жаңычылык катары бааланууга арзыйт. Окумуштуу эстетикалык тар маселелерди кароо менен чектелип калуудан өзүн оолак туткан. Автор изилдөөсүн коомдо алдыңкы планга чыгып турган «адам фактору» категориясы менен тыгыз байланышкан адабияттын актуалдуу этикалык-эстетикалык түшүнүктөрүнө тутумдаштыра алган. А. Акматалиевдин «Чыңгыз Айтматов жана адабияттардын өз ара байланышы» (1988) аттуу орус тилинде жарык көргөн монографиясы азыркы кеп болгон «Жаңычылык тажрыйбадан жаралат» китебинин андан ары карай тереңдетилип иштелиши катары кабыл алынат. Жыйынтыктап айтканда, бул монографияда Ч. Айтматовдун чыгармачылыгынын түрк тилдериндеги адабияттарга



тийгизген таасирине байланышкан регионалдык аспектисин изилдөө фактылык базасы жактан дагы да кеңейген жана илимий-теориялык жактан дагы да бийиктеген.

Адабияттар

1. Гамзатов В. Г. Нравственное действие литературы// Учитель Кыргызстана. – 1991. – ноябрь.
2. Гачев Г. В безбрежном море литературы//Вечерний Бишкек. – 1991. – 11 июля.
3. Акматалиев А.А.Ч. Айтматов жана кыргыз-казак адабий байланыш (198
4. Акматалиев А.А. Творчество Чингиза Айтматова во взаимодействии с тюркоязычными литературами народов СССР / Автореферат докт. дисс. – Фрунзе, 1990. – стр. 37. 9 «Вечерний Фрунзе». – 1991. – 11-июля.
5. Акматалиев А.А. Ч. Айтматов жана боордош элдер адабияты